

Закономірності та принципи навчання здібних і обдарованих учнів початкової школи

Оксана КОВАЛЕНКО,

доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри практики англійського усного та писемного мовлення Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Ще за давніх часів поняття «закономірність» було предметом дослідження вчених різних галузей. Однак і сьогодні відсутній єдиний підхід до тлумачення цього наукового терміна. Так, І.Фролов та інші дослідники розуміють «закономірність» як сукупність взаємопов'язаних за змістом законів, що забезпечують стійку тенденцію або спрямованість у змінах системи [9].

С.Аверинцев, Е.Араб-Огли, Л.Ільчов та інші науковці вважають, що поняття «закономірність» за сутністю є тотожним поняттю «закон»: «Закономірність суспільна (закон суспільний) – об'єктивно існуючий, суттєвий зв'язок явищ суспільного життя, що постійно повторюється й характеризує поступовий розвиток історії» [8, с. 195]. М.Кузьмін та К.Кребер наголошують на необхідності розмежування цих понять: вияв закономірностей у явищах засвідчує про наявність законів у їх походженні та розвитку, але сама закономірність ще не є таким законом. Статистичні закономірності у фізиці, суспільних науках встановлюють факт існування певного закону. Відкриття його є справою подальшого розвитку науки шляхом проникнення в сутність явищ, які підпорядковуються дії цієї закономірності [6].

Педагоги розуміють закономірності як об'єктивні, загальні, необхідні, стійкі зв'язки між педагогічними процесами й явищами та зовнішніми відносно них системами, а також як зв'язки й залежності між їхніми окремими компонентами. Розмежовуючи поняття «закономірність» і «закон», учені Ю.Бабанський, В.Пікельна, Є.Хриков та ін. вважають, що на початковій стадії розвитку педагогічної теорії формулюються закономірності, які завдяки подальшому проникненню в сутність педагогічних явищ і процесів можуть набути форми законів [1].

Закономірності процесу навчання здібних і обдарованих учнів початкової школи ми будемо розуміти як об'єктивні, загальні, необхідні, стійкі зв'язки між означеним процесом і зовнішніми відносно нього соціальними й педагогічними системами, а також як зв'язки та залежності між його окремими компонентами.

Аналіз наукових педагогічних джерел уможливив висновок про те, що проблема навчання здібних і обдарованих учнів початкової школи ще не досягла рівня узагальнення теоретичних положень та емпіричних фактів. Зокрема, йдеться про нерозробленість системи закономірностей

означеного процесу, що засвідчує відсутність вітчизняних та зарубіжних наукових праць, у яких вони були б предметом спеціального дослідження.

Зауважимо, що саме закономірності визначають характер перебігу будь-якого освітнього процесу. Отже, лише за умов їх врахування під час створення та практичної реалізації дидактичної моделі навчання здібних і обдарованих учнів початкової школи можна розраховувати на досягнення позитивних результатів.

Як похідну від проблеми закономірностей розглядаємо проблему відповідних принципів. Саме поняття «принцип» (від лат. *principium*) означає початок, основу. За своїм походженням принципи є теоретичним узагальненням практики, виникають із досвіду практичної діяльності і, як результат, мають об'єктивний характер. Не випадково український науковець Є.Хриков назвав принципи тим «ланцюгом, який пов'язує закономірності й діяльність» [10, с. 61].

Загально визнаним є трактування педагогічного принципу як педагогічної категорії, що є нормативним положенням, яке базується на педагогічній закономірності, характеризує найбільш загальну стратегію розв'язання певного класу педагогічних проблем і одночасно є системоутворювальним фактором для розвитку педагогічної теорії та критерієм неперервного вдосконалення педагогічної практики [1]. Саме цього визначення ми будемо дотримуватися.

Проблема принципів навчання обдарованих учнів початкової школи була предметом дослідження українських і зарубіжних учених – О.Логінової, О.Толстопятової, А.Хуторського та ін. [3]. Узагальнення результатів теоретичних пошуків цих дослідників дає підстави для висновку, що організація педагогічної роботи з обдарованими учнями початкової школи передбачає орієнтацію не лише на загальнодидактичні принципи, а й на ті, які умовно можна назвати принципами евристичного

навчання. До них належать принципи особистісного цілепокладання, вибору індивідуальної освітньої траєкторії, метапредметних основ змісту освіти, продуктивності навчання, первинності освітньої продукції учня, ситуативності навчання, освітньої рефлексії. Водночас питання формулювання єдиної системи закономірностей і принципів навчання здібних та обдарованих учнів ще не були предметом спеціальних досліджень. Саме цьому аспекту обговорюваної проблеми й присвячена наша стаття.

При визначенні закономірностей і принципів функціонування системи навчання академічно обдарованих учнів початкової школи ми ґрунтувалися на моделі обдарованості О.Савенкова, що подана нами на рис. 1. На схемі обдарованість зображена у вигляді вертикальної осі, яка нібито пронизує виділені рівні. Психічний рівень конкретизований відомою тріадою, змодельованою відповідно до аналогічної ідеї Дж.Рензуллі: мотивація, креативність, здібності вище середнього рівня.

Мотивація (творча спрямованість). За результатами численних вітчизняних і зарубіжних досліджень мотиваційно-потрібнісної сфери особистості (Б.Ананьєв, Л.Божович, В.Леонтьєв, О.Леонтьєв, А.Маслоу, Ж.Піаже, В.Чудновський та ін.), ця сфера має ієрархічну структуру: одні мотиви є відносно стійкими, домінуючими, інші – підпорядкованими. Це явище, як відомо, називається спрямованістю особистості. У даному контексті термін «спрямованість» варто розуміти як явище, близьке за суттю до того, що П.Торренс називав «творчою мотивацією», Дж.Рензуллі – «мотивацією, орієнтованою на задачу», О.Матюшкін – «домінуючою роллю пізнавальної мотивації».

Спрямованість є однією з основних характеристик творчої особистості. В ієрархічній структурі мотиваційно-потрібнісної сфери вона виражена домінуванням мотивів, безпосередньо пов'язаних зі змістом творчої діяльності. До якісних характеристик спрямованості належать: рівень, широта, інтенсивність, стійкість, дієвість. Цілковито допустимим є той факт, що творча діяльність може бути мотивованою широкими соціальними або еґоїстичними мотивами. У такому разі ми маємо справу не з творчою спрямованістю, а з підвидами соціальної спрямованості (суспільної або еґоїстичної).

Креативність. П.Торренс виділяє чотири параметри креативності: швидкість, гнучкість, оригінальність, спрацьованість, В.Лоуенфельд і Д.Гілфорд – вісім: уміння бачити проблему, швидкість, гнучкість, оригінальність, здатність до синтезу й аналізу, відчуття гармонійності організації ідей. На нашу думку, кількість необхідних компонентів, що характеризують цей елемент системи, може бути обмежена дев'ятьма параметрами. Це чутливість до проблем, оригінальність, гнучкість мислення, здатність до опанування досвіду, легкість асоціювання, легкість генерування ідей, здатність до адаптації, здатність до оцінки, перфекціонізм.

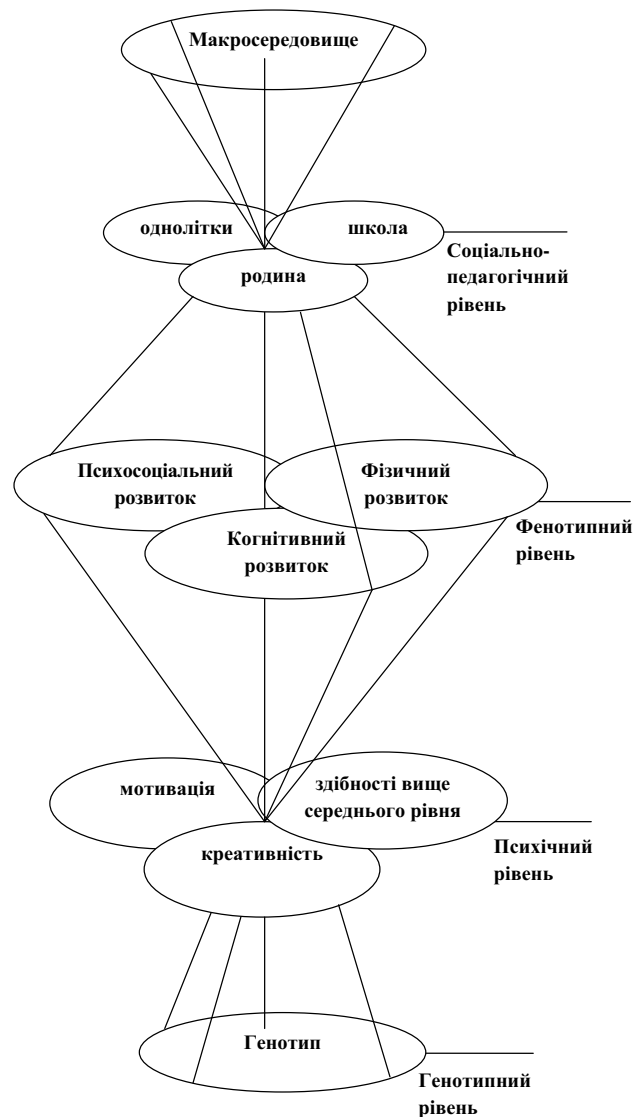

Рис. 1. Модель обдарованості за О.Савенковим [5]

Здібності вище середнього рівня. У даному контексті термін «здібності» має дещо нетрадиційний відтінок. Поняття, що ним позначається в цьому випадку, є близьким до того, яке в моделі П.Торренса названо «творчими вміннями». У моделях, в яких замість цієї якості подано інтелект (модель обдарованості Дж.Рензуллі), поняття «обдарованість» невиправдано звучується, і модель у такому разі вважається придатною лише для опису обдарованості у пізнавальній сфері (інтелектуальна обдарованість, академічна обдарованість).

Ґрунтуючись на основних положеннях концепції О.Савенкова, ми визначили єдину систему закономірностей і принципів навчання академічно обдарованих учнів початкової школи.

Пропонуємо їхню характеристику.

Перша закономірність: ефективність процесу навчання здібних і обдарованих учнів початкової школи залежить від ступеня забезпечення умов для їхнього когнітивного розвитку.

Цій закономірності відповідають такі принципи навчання:

1. *Принцип ускладнення змісту навчальної діяльності.* Здібні та обдаровані діти характеризуються добре розвиненими логічним мисленням і пам'яттю, гнучкістю та швидкістю мислення, високою концентрацією уваги, легкістю генерування ідей та асоціювання тощо. Тому їхнє навчання має відбуватися на високому рівні складності, що забезпечується, зокрема, відносно високим ступенем абстрактності та глибини навчального матеріалу.

2. *Принцип балансу завдань конвергентного та дивергентного типів.* У традиційних навчальних програмах переважна частина навчальних завдань – конвергентного типу. Завдання дивергентного типу значно рідше використовуються у процесі навчання з двох основних причин: через недооцінку їхнього дидактичного потенціалу та недостатню розробленість питання на методичному рівні.

3. *Принцип домінування розвивальних можливостей навчального матеріалу над його інформаційною насиченістю.* Зміст навчального матеріалу має забезпечувати насамперед вдосконалення здатності здібних і обдарованих дітей набувати знання. І це зрозуміло, оскільки формування ключової компетентності *умій учитися* є одним із пріоритетних завдань початкової школи, особливо якщо йдеться про навчання майбутньої інтелектуальної еліти нації.

4. *Принцип здійснення навчально-пізнавальної діяльності відповідно до пізнавальних потреб учнів, а не за задалегідь розробленою логічною схемою.* Дотримання цього принципу забезпечує реальну індивідуалізацію навчання, орієнтацію на потреби та інтереси кожної дитини.

5. *Принцип домінування власної дослідницької практики над репродуктивним засвоєнням знань.* Вітчизняні та зарубіжні дослідження показали, що вирішальним фактором розвитку продуктивного мислення є не самі знання, а методи їх засвоєння. При цьому вчителі, які працюють зі здібними та обдарованими дітьми, мають постійно орієнтувати їх не на «ігри в розв'язування проблем», а на «реальне розв'язування реальних проблем».

6. *Принцип максимального розширення кола інтересів.* Навчальна діяльність має будуватися так, щоб дитина могла виявити свої можливості в найрізноманітніших сферах діяльності.

Друга закономірність: *ефективність процесу навчання здібних і обдарованих учнів початкової школи залежить від ступеня створення умов для їхнього творчого розвитку.*

Цій закономірності відповідають такі принципи навчання:

1. *Принцип орієнтації на інтелектуальну ініціативу учнів.* Поняття *інтелектуальної ініціативи* трактується як прояв дитиною самостійності під час виконання різноманітних навчальних і дослідницьких завдань, прагнення зробити це оригінальним, можливо, альтернативним шляхом, розглянути проблему на глибшому рівні або в іншому аспекті.

Педагог має постійно дбати про розвиток і підтримку цієї здібності учня.

2. *Принцип неприйняття конформізму.* Ця вимога регламентується основною особливістю творчої особистості: конформізм і творчість не можуть співіснувати. Тому під час розроблення змісту навчальної діяльності, форм і методів її організації необхідно виключити всі моменти, що пов'язані з конформними реакціями.

3. *Принцип естетизації продуктів власної діяльності.* Уміння доводити якість продукту своєї діяльності до естетичної досконалості також є важливою рисою творчо розвиненої особистості. У здібної або обдарованої дитини цю рису потрібно розвивати та стимулювати її прояв у будь-якому виді діяльності.

Третя закономірність: *ефективність процесу навчання здібних і обдарованих учнів початкової школи залежить від ступеня створення умов для їхнього афективного розвитку.*

Цій закономірності відповідають такі принципи навчання:

1. *Принцип максимально глибокого опрацювання навчального матеріалу.* Ця вимога може бути розглянута як один із варіантів традиційного принципу глибини й міцності засвоєння знань. Однак у нашому випадку вона має принципово інший акцент, оскільки її реалізація спирається на такі особливості здібних і обдарованих дітей, як висока концентрація уваги та витривалість у здійсненні діяльності. У цій площині варто розглядати й розвиток таких важливих якостей дитини, як цілеспрямованість і перфекціонізм.

2. *Принцип високої самостійності навчальної діяльності.* Самостійність і творчість нероздільні. Розвиток здатності до самостійного пошуку знань, дослідження проблем, особистого створення різноманітних навчальних об'єктів є важливою запорукою розвитку творчих можливостей особистості.

3. *Принцип критичності в оцінці ідей.* Здатність до тонкої, високодиференційованої оцінки є характерною рисою творчо розвиненої людини. Ця здатність певною мірою характерна й для здібних та обдарованих дітей. Водночас під час формування критичності необхідно враховувати не лише позитивні, а й негативні аспекти цього процесу. Так, у психологічних дослідженнях останніх років відзначається, що з розвитком рефлексії та критичності в оцінці власних ідей і продуктів особистої діяльності знижуються показники рівня розвитку оригінальності мислення, оскільки частина оригінальних ідей виключається з кола розгляду завдяки «діяльності внутрішнього критика». Тому, формуючи у дитини критичність в оцінці власних ідей, маємо одночасно вчити її не відкидати без ґрунтовного обмірковування навіть абсолютного безглузді, на перший погляд, ідеї.

4. *Принцип орієнтації на змагальність.* Для здібних і обдарованих дітей характерна схильність до змагальності. Саме в змаганні дитина одержує перший досвід перемог і поразок, набуває перших навичок «здорового авантюризму» (Д.Амброс).

5. *Принцип актуалізації лідерських можливостей.* Прагнення до лідерства тісно пов'язане із змагальністю. Досить часто його основу становлять егоїстичні мотиви (самоствердження, самовизначення тощо). Враховуючи це, варто будувати роботу в цьому напрямі так, аби стимулювати лідерські прояви, що базуються на позитивній мотивації (успільно цінні мотиви, пізнавальні мотиви тощо).

Четверта закономірність: *ефективність процесу навчання здібних і обдарованих учнів початкової школи залежить від ступеня оптимальності організаційно-педагогічної сфери.*

Цій закономірності відповідають такі принципи:

1. *Принцип інформаційного збагачення середовища.* Цей принцип, частково збігаючись з принципом максимального розширення кола інтересів дитини, має й свої особливості, оскільки стосується саме організаційно-педагогічної сфери. Навколишнє середовище дитини має бути інформаційно насиченим, що є важливою запорукою її успішного розвитку.

2. *Принцип активізації трансформаційних можливостей предметно-просторового середовища.* Здатність предметно-просторового середовища до найрізноманітніших, часом неочікуваних трансформацій, є прекрасним фактором творчого розвитку школяра. Учитель має заохочувати використання ним різних предметів не за їхнім прямим призначенням (парта може перетворитися на «пароплав», звичайний стілець – на «крісло пілота реактивного літака» тощо). Зауважимо, що в системі шкільної освіти розвивальні можливості предметно-просторового середовища зведені до мінімуму, що невиправдано обмежує можливості реалізації творчих проявів дитини.

3. *Принцип гнучкості у використанні часу, засобів і навчальних матеріалів.* Здібні та обдаровані діти нерідко налаштовані на тривале, глибоке вивчення навчального матеріалу, і не варто обмежувати їх у цьому. Отже, потрібна гнучкість в організації навчально-виховного процесу.

4. *Принцип поєднання індивідуальної навчальної діяльності з її колективними формами.* Цей принцип необхідно розглядати в тому самому аспекті, як його викладено у вітчизняній дидактиці. Здібних і обдарованих дітей треба навчати не лише індивідуально, а й колективній творчій діяльності.

П'ята закономірність: *ефективність навчання здібних і обдарованих учнів початкової школи залежить від повноти забезпечення всього комплексу умов, необхідних для досягнення його цілей.*

Цій закономірності відповідає принцип повноти забезпечення всіх груп умов, необхідних для досягнення цілей навчання.

У довідковій літературі поняття «умова» має декілька тлумачень. Зокрема, у тлумачних словниках воно визначається і як «обстановка, у якій відбувається що-небудь», і як «правило, що встановлено у певній галузі життя або діяльності», і як «вимога, що висувається однією із сторін, які домовляються між собою» [4, с. 729]. У філософському словнику

умова розглядається як «філософська категорія, що виражає відношення предмета до оточуючих його об'єктів, без яких він існувати не може, а також як обставина, від якої щось залежить» [7, с. 327].

У психолого-педагогічних джерелах єдиного підходу до визначення поняття «педагогічні умови» теж немає. Їх часто розуміють як обставини, можливості, фактори навчально-виховного процесу. І.Ісаєв соціально-педагогічні умови функціонування педагогічної системи розуміє як «стійкі обставини, що визначають її стан і розвиток» [2, с. 18].

Педагогічні умови навчання здібних і обдарованих учнів початкової школи ми розуміємо як фактори, що сприяють його успішній організації. До них віднесемо такі положення:

1. Здійснення відбору серед майбутніх першокласників має відбуватися за лонгітюдним принципом, що забезпечується створенням проектних груп дошкільнят, метою функціонування яких є формування у дітей готовності до навчання в проектних класах, розвиток їхніх пізнавальних і творчих здібностей.

2. Навчання здібних і обдарованих учнів початкової школи має спрямовуватися на їхнє становлення як суб'єктів навчально-пізнавальної діяльності й відповідати основним положенням особистісно орієнтованого підходу. Цього можна досягти завдяки суб'єкт-суб'єктному характеру взаємодії вчителя й учнів, індивідуалізації навчання, створенню умов для самореалізації особистості дитини на основі усвідомленого вибору індивідуальної освітньої траєкторії.

3. Процес навчання здібних і обдарованих молодших школярів повинен мати цілісний характер, що забезпечується конструюванням змісту навчання на засадах стратегій збагачення та проблематизації, організацією навчальної роботи на основі міждисциплінарної інтеграції з використанням методів пошукового характеру, а також шляхом цілеспрямованого формування мотивації учіння та мотивації досягнень, креативності й інтелекту.

До найважливіших висновків за матеріалами статті маємо віднести таке. За нашим переконанням, у процесі конструювання та реалізації дидактичної моделі навчання здібних і обдарованих дітей та учнівської молоді необхідно забезпечити системне дотримання зазначених принципів.

Література

1. *Бабанский Ю.К.* Оптимизация процесса обучения (общедидактический аспект) / Ю.К. Бабанский. – М.: Педагогика, 1977. – 256 с.
2. *Исаев И.Ф.* Теория и практика формирования педагогической культуры преподавателя высшей школы / И.Ф. Исаев. – М. – Белгород: Наука, 1993. – 268 с.
3. *Логинова Е.А.* Интегрированный подход в процессе обучения одарённых детей в современной школе: дисс. ... канд. пед. наук / Елена Александровна Логинова. – Омск, 2007. – 242 с.

4. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – М.: Русский язык, 1986. – 798 с.
5. Савенков А.И. Педагогические основы развития продуктивного мышления одаренных детей: дисс. ... д-ра пед. наук / Александр Ильич Савенков. – М., 1997. – 380 с.
6. Философская энциклопедия / Гл. ред. Ф.В. Константинов. – М.: Сов. энциклопедия, 1962. – Т. 2. – 576 с.
7. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1986. – 590 с.
8. Философский энциклопедический словарь / Ред. кол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
9. Фролов С.С. Личностная детерминация генезиса детской одаренности: автореф. дисс. ... канд. психол. наук / С.С. Фролов. – Ставрополь, 2000. – 25 с.
10. Хрыков Е.Н. Теоретические основы внутришкольного управления / Е.Н. Хрыков. – Луганск: Альма матер, 1999. – 118 с.

Анонсації

Оксана КОВАЛЕНКО

Закономірності та принципи навчання здібних і обдарованих учнів початкової школи

У статті подано детальну характеристику закономірностей процесу навчання здібних та обдарованих дітей початкової школи. На основі численних джерел проаналізовано погляди науковців щодо поняття «закономірність». Розкрито проблему принципів навчання молодших школярів як похідну від проблеми закономірностей навчання учнів початкової школи. Закономірності та принципи функціонування системи навчання академічно обдарованих дітей початкової школи викладено на основі концепції обдарованості О.Савенкова.

Ключові слова: закономірності навчання, принципи навчання, здібний та обдарований учень, початкова школа.

Оксана КОВАЛЕНКО

Закономерности и принципы обучения способных и одарённых учащихся начальной школы

В статье представлена детальная характеристика закономерностей процесса обучения способных и одарённых детей начальной школы. На основании значительного количества источников проанализированы взгляды учёных относительно понятия «закономерность». Раскрыта проблема принципов обучения младших школьников как производная от проблемы закономерностей обучения учащихся начальной школы. Закономерности и принципы функционирования системы обучения академически одарённых детей начальной школы изложены на основании концепции одарённости А.Савенкова.

Ключевые слова: закономерности обучения, принципы обучения, способный и одарённый учащийся, начальная школа.

Oksana KOVALENKO.

Regular conformities and principles of studies of apt and gifted primary schoolchildren

The article deals with the detailed description of regular conformities of studies of primary school capable and gifted children. On the basis of numerous sources the looks of researchers on a concept «regular conformity» are analysed. The problem of principles of primary schoolchildren's studies as derivative from the problem of regular conformities of their studies is exposed. Regular conformities and principles of functioning the system of primary school academic gifted children on the basis of conception of gift by O.Savenkova are expounded.

Keywords: regular conformities of studies, principles of studies, apt and gifted pupil, primary school.

Відгуки учасників проекту

Чому ми обираємо «Інтелект України»

Третій рік поспіль наша школа бере участь у проекті «Інтелект України», і наступного 2014/2015 навчального року перші випускники початкової ланки зможуть свідчити про свої успіхи.

Ми повірили у цей проект одразу й назавжди, – таким він був вражаюче цікавим. Чому? Ось думки наших вчителів.

Л.П. Трембач, Г.Ю. Сищук, вчителі перших класів: «Враховано психофізіологічні особливості дітей. Написання літер базується на генетичному принципі, що полегшує запам'ятовування схожих на вигляд букв. Досягнення проекту – систематична робота щодо збільшення обсягу читання, прискорення темпу та усвідомлення прочитаного».

В.В. Старагіна, Ю.О. Тімоніна, вчителі других класів: «Проект забезпечує широке та доцільне використання технічних засобів навчання. Панує мобільний і раціональний підхід до складання навчальних посібників. Пріоритети проекту – розвиток логічного мислення та творчих здібностей. Саме тому проект – вибір сучасних батьків».

Н.В. Шитеєва, вчитель третього класу: «Проект сприяє збереженню в учнів позитивного ставлення до школи, підтримує інтерес до навчання, формує повну орієнтувальну основу читання».

Для мене один з найважливіших показників успішності школи – бажання дітей вчитися. Проект «Інтелект України» не просто підтримує це бажання, а й ініціює його. Коли мій робочий стіл прогинається від кількості «невідкладних» паперів, я йду на уроки до класів «Інтелект України» і згадую, для чого ми працюємо.

Щоб наші діти вже у першому класі вільно працювали з географічною картою, із захопленням читали казки Андерсена, за хвилину розв'язували більше математичних завдань, ніж їхні батьки!

Після цих уроків система моїх життєвих пріоритетів відновлюється, і я знову впевнена, що наша вчительська місія – жити, щоб творити і любити.

*Проценко Світлана Павлівна,
директор Харківської спеціалізованої школи
I–III ступенів №11*